

עמנואל רינגלבלום וארכיון "עונג שבת"

סיפורה של תודעה היסטורית

ניר אריאלי

"החלטנו לתאר את הימים האלה. אמש ישבנו עד בוש, כי לא ידענו אם נזכה לחיות עד אור הבוקר. אני עומד באמצע הכתיבה וברחוב נשמע קול יריות... על דבר אחד גאוותי: על שבימים הגורליים הנוראים ביותר הייתי בין אלה שטמנו את האוצר, למען ידע העולם את הפשעים והרציחות של העריצות ההיטלרית".¹

את הדברים הללו כתב נחום גז'ינאץ', נער יהודי פולני, בלב גטו ורשה בקיץ 1942. כמו מרבית יהודי פולין, גז'ינאץ' נרצח לפני שהסתיימה מלחמת העולם השנייה. כיצד הגיעה לידינו צוואה מצמררת זו? סיפורו של נער יהודי זה, כמו סיפורם של רבים מיהודי גטו ורשה, הגיע לידינו בזכות אדם אחד והמפעל שייסד.

עמנואל רינגלבלום נולד בבוצ'אץ' (עירו של ש"י עגנון) שבגליציה המזרחית ב־1900. הוא היה בן למשפחת סוחרים מהמעמד הבינוני ובגיל 12 התייתם מאמו. ב־1919 עבר לוורשה והחל ללמוד באוניברסיטה. כעבור זמן מה החליט להתמקד בלימודי ההיסטוריה ובשנת 1927 קיבל תואר דוקטור מאוניברסיטת ורשה בזכות מחקרו על קורות יהודי העיר בימי הביניים. לפני מלחמת העולם השנייה לימד שנים אחדות בבתי ספר תיכוניים לנערים יהודיים, היה חבר בתנועת "פועלי ציון שמאל" ועבד במשרד הג'וינט בוורשה. בנובמבר 1938 נשלח מטעם הג'וינט למחנה זבונשין שבמערב פולין כדי לרכז את הטיפול ב־6,000 הפליטים היהודים בעלי אזרחות פולנית ששיכנו במקום עקב גירושם מגרמניה ב־27 באוקטובר.

* מאמר זה נועד לשמש רקע היסטורי למאמרו של אורי מינצק. ברצוני להודות לגברת שרה נשמית שתרמה מקיבוץ לוחמי הגטאות על עדותה שסייעה לי רבות.

ד"ר עמנואל רינגבלום
1900–1944

ערב פרוץ המלחמה שהה רינגבלום בז'נווה כציר מטעם "פועלי ציון שמאל" בקונגרס הציוני הכ"א. אף שהיה יכול להישאר בשווייץ בחר לחזור לפולין.² כיבושה של ורשה הושלם ב-28 בספטמבר 1939. השלטונות הגרמניים ריכזו את היהודים בשכונה נפרדת במרכז העיר – הגטו – שנסגר בנובמבר 1940 בחומה. בשיאו הכיל הגטו כ-445,000 בני אדם ובהם הד"ר רינגבלום, אשתו ובנו. רינגבלום, שלא היה חבר ב"יודנט", היה לדמות פעילה בהנהגה הלא פורמלית של הגטו. הוא היה ממונה על המגור הציבורי ב"מוסד לעזרה עצמית סוציאלית" (ZSS) והפעיל רשת של מטבחים עממיים לאוכלוסיית הגטו שהייתה שרויה במצוקה קשה. ביחד עם חברו מנחם לינדר הקים רינגבלום ארגון להפצת תרבות היידיש בגטו, "חברה יהודית לתרבות" ("ייקאר"), שעסק בהכנת הרצאות ומפגשים תרבותיים ומדעיים.³ מפעלו החשוב ביותר של רינגבלום היה הארכיון המחתרתי, שאת הקמתו הגה כבר באוקטובר 1939.⁴ לבו ניבא לו כי היהודים עתידים להתנסות במאורעות היסטוריים חסרי תקדים וכי על ההיסטוריון לתעד אותם למען הדורות הבאים. תחילה הסתפק באיסוף ידיעות שהגיעו לאוזניו בהיותו מופקד על פעילויות הסעד וברישומן ביומנו. במאי 1940 צירף אליו רינגבלום אנשים נוספים ובנובמבר, לאחר סגירת הגטו, התגבש הצוות המקורי לכלל ארכיון מחתרתי מאורגן. הנהלת הארכיון הורכבה מנציגי זרמים פוליטיים שונים שפעלו בגטו וכללה, מלבד רינגבלום עצמו, את המזכירים הירש ואסר ואליהו גוטקובסקי, הגזבר מנחם קאהן, הרב שמעון הוברבנד, אברהם לוין, שכנא זגן, אלכסנדר לנדאו, שמואל ברסלאב, יצחק גיטרמן ודוד גוז'יק. מרבית תקציבו של הארכיון בא מקופת הג'וינט, שכן גיטרמן, גוז'יק ורינגבלום עצמו היו מראשי משרד הג'וינט בורשה.⁵ שם הקוד של הארכיון, "עונג שבת", ניתן לו משום שהפעילים נהגו לקיים את מפגשיהם החשאיים בימי שבת.⁵

מלבד אנשי הנהלת הארכיון השתתפו בעבודת "עונג שבת" גורמים רבים נוספים. אנשי הארכיון תיעדו את המתרחש בגטו ורשה וברחבי פולין הכבושה על ידי רישום שוטף ואיסוף חומר היסטורי שנתפס כבעל ערך, כמו עיתונות חשאית שהוציאו לאור המפלגות ותנועות הנוער, מכתבים שהגיעו לגטו והיה בהם עניין ציבורי, פרוטוקולים משיבות וסקירות ונתונים על פעילותם של הגופים הציבוריים שפעלו בחשאי. כמו כן

א לדוגמה, כאשר ביקשו חברי הנהלת הארכיון לשוות לעבודתם צורה לגאלית הוכרו על תחרות כתיבת עבודות נושא פרס כספי. את סכום הפרס העמיד הג'וינט.

גבו פעילי הארכיון עדויות מפיהם של פליטים יהודים שהזדמנו לוורשה מגטאות אחרים ומפי אנשים ששבו ממחנות עבודה או השתחררו ממחנות שבויים. נוסף על תיעוד גרידא יזם הארכיון כתיבת עבודות במגוון נושאים: מונוגרפיות על חיי קהילות יהודיות ברחבי פולין; ילדים ונוער בגטו; שאלות בריאות, סעד ועזרה עצמית; הומור ופולקלור; החיים הדתיים; יחסים בין פולנים ליהודים; יחסים בין גרמנים ליהודים; תאטרון בגטו; הברחת מזון ועוד. כתיבת העבודות נמסרה לידי אנשים הבקאים בנושאים אלה, ורינגלבלום עצמו ערך אותן. בכך, למעשה, נטל על עצמו הארכיון תפקיד של מכון מחקר.^א

באביב 1942 הוחלט לגשת לתכנית שכונתה "שנתיים וחצי" ושהייתה אמורה ליצור סיכום רבי-צדדי של הניסיון והחומר שהצטברו מאז ראשית המלחמה. בשל התהפוכות שהתחוללו בגטו לא מומשה תכנית זו. לוורשה החלו להגיע ידיעות על הרציחות ההמוניות במזרח. אחת מן המטרות שהציבו לעצמם אנשי "עונג שבת" הייתה לאסוף חומר רב ככל האפשר הנוגע לגירושים ולתהליך ההשמדה, ואל הארכיון החלו להתווסף מודעות שאותן פרסמו השלטונות הנאציים או היודנרט. ב־26 ביוני 1942 כתב רינגלבלום את הדברים הבאים ביומנו:

יום שישי 26 ביוני הוא יומם של מאורעות גדולים עבור ע"ש [עונג שבת]. היום לפני הצהריים הרדיו האנגלי שידר אל יהודי פולין. נמסר בו כל הידוע לנו כבר היטב: סלונים, וילנה, לבוב, חלמנו ועוד. חודשים ארוכים כאבנו על כך שהעולם ניצב חירש ואילם נוכח הטרגדיה שלנו שאין דומה לה בדברי הימים. באנו בטענות לציבוריות הפולנית, לגורמים העומדים במגע עם הממשלה הפולנית [הגולה] – על כך שאינם מדווחים על הטבח ביהודי פולין! [...] מסתבר אפוא שכל אותן התערבויות נשאו לבסוף פרי [...] קבוצת ע"ש מילאה בזה שליחות היסטורית גדולה. היא הזעיקה את העולם לגורלנו ואולי הצילה מאות אלפי יהודים מכיליון – ברור שזאת יוכיח רק העתיד הקרוב. אינני יודע מי מהקבוצה יישאר בחיים, מי מאתנו יעלה בגורלו ויזכה לעבד את החומר שנאסף – דבר אחד ברור לכולנו: כל העמל והיגע שלנו, מסירות הנפש והחיים בפרט מתמיד, לא היו לשווא. הנחתנו מהלומה על האויב.^ב

ב־22 ביולי 1942 החלו הגרמנים בגירוש תושבי גטו ורשה. תוך שישה שבועות גורשו כ־270,000 בני אדם, רובם למחנה ההשמדה טרבלינקה. ב־3 באוגוסט, במהלך האקציה

א ר' קרמיש: תשמ"ב, עמ' 29. אנשי "עונג שבת" הושפעו מן האסכולה ההיסטוריוגרפית המתמקדת ב"היסטוריה מלמטה" או ב"היסטוריה של העם", שהתפתחה בין שתי מלחמות העולם. מרבית העבודות שנכתבו עבור הארכיון עוסקות בבעיות של חיי היום-יום.

ב ר' רינגלבלום: 1992, עמ' 386–387. בחכמה שלאחר מעשה אנו יודעים כי הצהרתו הייתה אופטימית יתר על המידה.

ובעוד הגטו שרוי בתוהו ובוהו, הטמינו הסופר והמורה ישראל ליכטנשטיין ושניים מתלמידיו לשעבר, נחום גז'יאץ' ודוד גרבר, את חלקו הראשון של הארכיון ברחוב נובוליפקי 68. אל החומר הארכיוני צירפו השלושה את צוואותיהם, שמתוכן הובא הציטוט בתחילת המאמר.

אך האקציה לא הביאה לחיסולו של "עונג שבת". בסוף פברואר 1943 הוטמן חלק נוסף מן הארכיון, גם הפעם ברחוב נובוליפקי 68.⁶ באותם ימים גבו אנשי הארכיון עדות מפיו של אדם שנמלט ממחנה ההשמדה קלמנו, והיא הועברה ללונדון באמצעות המחתרת הפולנית. באותה דרך הועברו לבריטניה דין וחשבון מפורט על הגירוש הגדול מגטו ורשה בקיץ 1942 ולקט תעודות מימי הגירוש.⁷

במרס 1943 הצליח רינגלבלום לעבור, יחד עם אשתו ובנו, לצד הארי של ורשה; שם הם מצאו מסתור בין הפולנים. בצד הארי השתמש רינגלבלום בכינוי "פאן [אדון] רודובסקי" כדי להסוות את זהותו. ב־19 באפריל, ערב חג הפסח תש"ג, החלה האקציה האחרונה, ובעטיה פרץ מרד גטו ורשה. הלוחמים בגטו ידעו מראש על מועד תחילת הגירוש. לפיכך הוטמן ערב פרוץ המרד חלקו השלישי והאחרון של הארכיון ובו, ככל הנראה, חומר על ה"ארגון היהודי הלוחם" (איי"ל). שלא כמו שני החלקים הראשונים, שהוטמנו ברחוב נובוליפקי, הוטמן החלק השלישי במרתף ברחוב שוינטוירסקה 34 (Swietojska). רחוב זה שכן בחלקו הצפון מזרחי של הגטו – באזור ה"מברשתנים" – שהיה תחת פיקודו של מרק אדלמן, איש הבונד.

יום לפני תחילת המרד נכנס "פאן רודובסקי" בחזרה לגטו בגפו. אין תיעוד לכך שחזרתו לגטו קשורה בדרך כלשהי להטמנת חלקו השלישי של הארכיון. לא ידוע מה אירע לרינגלבלום בעת הקרבות והגירוש. ביולי 1943 נודע כי הוא מוחזק במחנה העבודה טרווניקי, שבאזור לובלין, לשני אנשי מחתרת (פולני ויהודייה) הצליחו להוציאו משם ולהחזירו לוורשה במסווה של פועל רכבת. רינגלבלום הסתתר עם כ־30 יהודים נוספים במרתף ברחוב גרויצקה 81, שם התאחד עם משפחתו והמשיך לערוך את רשימותיו. ב־7 במרס 1944 נתגלה המקלט עקב הלשנה וכל יושביו הובאו לבית הכלא פביאק. ימים ספורים לאחר מכן הוצאו להורג רינגלבלום, אשתו יהודית ובנם אורי בן ה־13.⁸

לאחר המלחמה החלו רחל אוירבך והירש ואסר, שני החברים האחרונים של צוות הארכיון שנותרו בחיים, לנסות לשכנע את המוסדות היהודיים בפולין לפתוח בחיפושים אחר החומר הארכיוני הקבור תחת חורבותיה של ורשה. בסופו של דבר גויסו למשימה המהנדס הרמן סובול והאדריכל הפולני פלשצ'ינסקי. הם החלו בתכנון החפירות ברחוב נובוליפקי 68 ובביצוען. הירש ואסר, שככל הנראה ידע את המקום המדויק של ההטמנה, היה לעוזר רב למחפשים. ב־18 בספטמבר 1946 אותר מרתף הבית ובו נחשפו עשר תיבות פח אשר היוו את חלקו הראשון של הארכיון. כשנפתחו התיבות הסתבר כי חלק מן

הירש ואסר ורחל אוירבך לצד חלקו של הארכיון שנחשף ברחוב נובוליפקי בספטמבר 1946. (ארכיון בית לוחמי הגטאות)

החומר נרטב והתעפש.⁹ בסתיו 1949 גייס "המכון ההיסטורי היהודי" בוורשה סכום של כמיליון עד שני מיליון זלוטי (כ- 2,500 עד 5,000 דולר לפי שער החליפין של אותם ימים) מארגון הג'וינט כדי לערוך חיפוש אחר חלקו של הארכיון שנטמן ברחוב שוינטורסקה^{10.34} ניסיון חיפוש זה הסתיים בכישלון.

חלקו השני של הארכיון נחשף בדרך מקרה במהלך עבודות בנייה שבוצעו ברחוב נובוליפקי 68 ב־1 בדצמבר 1950. מפקח הבנייה, ולדיסלב וויצ'יק, שדיווח לשלטונות על הגילוי, קיבל בתמורה פרס מהמיניסטריון הפולני לתרבות ולאמנות. המסמכים שנחשפו ב־1950 היו שמורים בתוך שני קנקני חלב אטומים ולכן נשתמרו באיכות טובה מזו של המסמכים שנחשפו ב־1946.¹¹ כל המסמכים שנתגלו

עד כה הועברו למכון ההיסטורי היהודי בוורשה, והוא מחזיק במרביתם עד היום.¹² בין המסמכים שנתגלו נמצאו גם יומנו ורשימותיו של רינגלבלום לתקופה שבין ספטמבר 1939 לדצמבר 1942. ב־1999 הכליל אונסק"ו את "עונג שבת" ברשימת "הזיכרון של העולם" לצד אוספים ארכיוניים נבחרים מרחבי תבל.

קנקני החלב והקופסאות שבהם נגנו מסמכי הארכיון.

לאחר שהסתיים שיקומה של ורשה ההרוסה נזנחו המאמצים לאתר את חלקו האחרון של הארכיון. ההנחה הייתה כי החומר נקבר תחת המבנים החדשים שהוקמו. על חשיבותו ההיסטורית של

א את שרה שגר, חברת קיבוץ לוחמי הגטאות, שלח יצחק (אנטק) צוקרמן לוורשה לאחר חשיפת חלקו הראשון של הארכיון כדי לחלץ משם חומר של תנועת "דרור". אנשי גטו ורשה שעלו לישראל חששו לגורל החומר תחת השלטונות הקומוניסטיים של פולין. שגר הצטרפה לצוות שעסק במיונו, בזיהוי ובפענוחו של החומר שנחשף. בזמן שצוות העובדים נהג לצאת לארוחת צהריים, הייתה שגר מחביאה תחת בגדיה פריטים ארכיוניים שונים שאותם הצליחה להביא ארצה. פריטים אלו כללו את פנקסו האישי של יצחק צוקרמן מתקופת המלחמה, מקראה ביידיש שתנועת "דרור" הוציאה לאור ב־1940, תמונות של מספר חברים וצוואותיהם של נחום גז'יואץ', דוד גרובר וישראל ליכטנשטיין שהוזכרו לעיל. מסמכים אלו מצויים כיום בארכיון בית לוחמי הגטאות.

החומר האבוד העיד הירש ואסר כי "אפשר לומר, בלי גוזמה, שבלא ארכיון רינגלבלום [חלק מ"עונג שבת" החבוי תחת חורבות הבית ברחוב שוינטוירסקה 34 שטרם נמצא] מן הנמנע הוא לכתוב היסטוריה נאמנה של אותה תקופה".¹²

מראי מקום

- 1 מצוטט אצל איריך: תשי"ד, עמ' 162.
- 2 ראה זרטל: תשמ"ד, מבוא.
- 3 ראה גוטמן: 1990, כרך ה, עמ' 1163-1164.
- 4 ראה רינגלבלום: תשי"ד, עמ' 48.
- 5 ראה גוטמן: 1990, כרך ד, עמ' 920-923.
- 6 Salvaged from the Warsaw Ghetto, 1993, p. 43.
- 7 ראה גוטמן: 1990, כרך ד, עמ' 922.
- 8 ראה שרון: תשל"ב, עמ' 36-39.
- 9 ראה איריך: תשי"ד, עמ' 322.
- 10 ארכיון הג'וינט בירושלים, אוסף ז'נווה, קופסה 176/177 (תקציב פולין 1949) וקופסה 150A (פולין 1948-1950).
- 11 איריך: תשי"ד, עמ' 322-323.
- 12 ראה ואסר: תשמ"ב, עמ' 23.

מקורות

- איריך, רחל, *בחוצות ורשה*, תל אביב תשי"ד.
- גוטמן, ישראל, (עורך), *האנציקלופדיה של השואה*, תל אביב, 1990.
- ואסר, הירש. "ארכיון הגטו – מפעלו של ד"ר עמנואל רינגלבלום", בתוך: *יום עיון לזכרו של ד"ר עמנואל רינגלבלום*, ירושלים, תשמ"ב.
- זרטל, עדית, *המציל נפש אחת – הג'וינט 1914-1984*, תל אביב, תשמ"ד.
- קרמיש, יוסף, "ארכיון 'עונג שבת'", בתוך: *יום עיון לזכרו של ד"ר עמנואל רינגלבלום*, ירושלים, תשמ"ב.
- רינגלבלום, עמנואל, "עונג שבת" בתוך: *יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), מלחמות הגטאות*, תל אביב, תשי"ד.
- רינגלבלום, עמנואל, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה*, ירושלים, 1992.
- שרון, נחום, *עמנואל רינגלבלום ההיסטוריון והלוחם*, ירושלים, תשל"ב.
- Salvaged from the Warsaw Ghetto, Exhibition Catalogue, Warsaw, 1993.*